

תרבות וספרות

בחלומו ממיר המלך את דתו, נימול ומתחתן עם אשה יהודייה

בדרך-כלל לא אהב גרשום שוקן את האגדות החסידיות של עגנון אולם הפעם נהנה מעצם הופעתו מעל דפי "הארץ". מבחינתו היה זה חלק בלתי-נפרד מהמאמץ המלחמתי. על משמעות הסיפור "שלוש שבועות" שהתפרסם לראשונה בגיליון "הארץ" של ערב פסח 1948, יום אחרי המתקפה הערבית על רמת רחל והשכונות הדרומיות של ירושלים שבה נפגע ביתו של עגנון בשכונת תלפיות וחלק מספרייתו נהרס

שלומי פטיה

21 באפריל 2024

הסיפור "שלוש שבועות" פורסם לראשונה בערב פסח, 23.4.1948, לפני 76 שנה בדיוק, בגיליון החג של "הארץ". הוא נכתב בעיצומה של מלחמת העצמאות, כאשר עגנון חי בירושלים והמלחמה סובבת אותו. היה זה סיפור נוסף במסגרת מחויבותו של עגנון לספק לעיתון סיפור חדש פעמיים בשנה לגיליונות פסח וראש השנה. מאוחר יותר נכלל הסיפור בספר "האש והעצים", במסגרת הקובץ "סיפורים נאים של ר' ישראל בעש"ט", יחד עם סיפורים קצרים נוספים והוקדש למרטין בובר.

סיפור זה נכתב, כפי שנראה ואני מבקש לטעון, בהשפעה ישירה של שני סיפורים חסידיים אחרים שעמדו לפניו, ובסיפור אחד במיוחד שעגנון עשה שימוש כמעט מדויק בעלילתו. את הסיפור החדש שכתב התאים עגנון לזמנו ולצורכי השעה, כלל בו במובלע את השקפותיו על החסידות ועל מוסד "הצדיק" בה, וכל זאת תוך התייחסות למסורת ענפה של תימות ומוטיבים מהספרות היהודית לדורותיה.

הרקע לכתיבת הסיפור "שלוש שבועות" היה כאמור המאורעות האקטואליים של מלחמת העצמאות, כפי שעמד עליהם דן לאור בספרו "חיי עגנון". לאחר ההצבעה בעצרת האו"ם שאישרה את תוכנית החלוקה בליל כ"ט בנובמבר החלו התקפות מצד ערביי השכונות המזרחיות של העיר על תושביה היהודיים. ב-2.12.48 הותקף המרכז המסחרי במורד רחוב ממילא ושבו עיית אחר-כך

השתלטו הערבים על הכביש המוביל לירושלים ממערב וירושלים נמצאה במצור.

מצב השכונות הדרומיות, כמו תלפיות שבה התגורר עגנון בראשיתה המלחמה, היה בכי רע בשל ניתוקן. ב-7.1.48 הותקפה שכונת מקור חיים והאזור המשיך להיות מאוים. הדרך המובילה לשכונות הדרומיות נמצאה בסכנה מתמדת וקורבנות רבים נפלו בה. משכונת צור באחר יצאו חוליות לוחמים לתקוף את שכונות ארנונה ותלפיות, ובמיוחד את קיבוץ רמת רחל. מאורעות אלו הזכירו לעגנון את טראומת מאורעות תרפ"ט ואת היחס הקשה שהתעורר בו אל הערבים למול אותם מאורעות.

"בדרך כלל לא אהב שוקן את האגדות החסידיות של עגנון, אולם הפעם נהנה מעצם הופעתו מעל דפי 'הארץ'. מבחינתו היה זה חלק בלתי נפרד מן המאמץ המלחמתי. 'דווקא בימים אלה, כאשר אנשים רבים בישוב מדוכאים בגלל המאורעות הקשים העוברים עלינו, יכול סיפור טוב לעשות הרבה, כדי להסיח את הדעת מפגעי הזמן ולגרום קורת רוח על הישגי ספרותנו"

עגנון ואסתר היו מסוגרים בביתם, מוגנים על-ידי קומץ לוחמים בשכונה שהיתה חשופה למתקפות בלתי-פוסקות. ב-22.4.48 התחדשו ההתקפות על רמת רחל ושוב השכונות הדרומיות היו נתונות בסכנה. למחרת התפרסם הסיפור ב"הארץ". זמן לא רב לאחר-מכן נפגע מהפגזה גם ביתו של עגנון בתלפיות, חלק מספרייתו נהרס והוא ואשתו נאלצו להתפנות מביתם ולהתגורר בבית משפחה זרה, כפי שעולה ממכתב ששלח לחוקר הספרות ברוך קורצווייל ב-10.6.48.

זו היתה אחת הפעמים הנדירות שעגנון טרח להתייחס בכתיבתו למאורעות אקטואליים. אשר ליחסו של גרשום שוקן לסיפור מציין לאור כי "בדרך כלל לא אהב שוקן את האגדות החסידיות של עגנון, אולם הפעם נהנה מעצם הופעתו מעל דפי 'הארץ'. מבחינתו היה זה חלק בלתי נפרד מן המאמץ המלחמתי. 'דווקא בימים אלה, כאשר אנשים רבים בישוב מדוכאים בגלל המאורעות הקשים העוברים עלינו, יכול

סיפור טוב לעשות הרבה, כדי להסיח את הדעת מפגעי הזמן ולגרום קורת רוח על הישגי ספרותנו". ההיבט הפסיכולוגי-קתרטי של כתיבת הסיפור לא נעלם מעיניו של שוקן הן בעבור עגנון ככותב והן בעבור הציבור שאליו נועד הסיפור.

עם זאת, ולצד ההשפעה שהיתה למאורעות האקטואליים, מתבררת מתוך "שלוש שבועות" עמדתו של עגנון בסוגיות אקטואליות אחרות, פוליטיות וחברתיות. כך למשל מעלה הסיפור את העמדה האמביוולנטית והמורכבת שלו ביחס לחסידות, המרוממת מצד אחד את החסידות עם ערכיה כפי שתפש אותם, ומצד שני גורעת ממעמדו של הצדיק, יסוד מוסד בחסידות, שאותו מוציא עגנון מסיפורו. אופן הצגת סיפור הגזירה וההצלה על-ידי עגנון והשינויים שעשה בו ביחס לסיפורים החסידיים המקוריים מצביעים על העדפתו לשים את מבטחו בהשגחה עליונה ולא בצדיקים בשר ודם, שביקורתו עליהם אינה מוסווית ברבים מסיפוריו. מעבר לזה ניכרת ב"שלוש שבועות" כמיהתו של עגנון לטיפוס יהודי חדש, חזק ולוחם שאינו נושא עליו את חותם הגלות וחרדותיה, יהודי היודע לעמוד על משמר חייו וצרכיו ברוח האתוס הציוני. בנוסף, עגנון שולח באירוניה האופיינית לו חיצי ביקורת מרומזים גם אל ההנהגה הפוליטית והאידיאולוגית בארץ באותם ימים, כפי שנראה בהמשך.

הגעתי אל הסיפור הזה לפני שנים רבות במסגרת סמינריון שעסק בסיפור החסידי כאובייקט אינטרטקסטואלי בהנחיית פרופ' מיכל אורון ז"ל בחוג לספרות עברית באוניברסיטת תל אביב. אורן המליצה לי לבחור סיפור חסידי של עגנון שלא זכה עד אז להתייחסות הביקורת ולנסות לאתר טקסטים חסידיים העומדים ביסודו. כך הגעתי לסיפור "שלוש שבועות" ובהמלצתה נסעתי לספרייה הלאומית לחפש טקסטים חסידיים שעמם הוא עשוי להתכתב.

שני סיפורי גזירה והצלה חסידיים מהדהדים באופן מובהק ובמדויק את המתרחש ב"שלוש שבועות" מבחינת קווי העלילה, התימות והמוטיבים בו. עגנון נטל את מרכיבי העלילה והתימות של סיפורים אלו, הוסיף להם תימות רווחות בסיפורת העממית והחסידית ויצר מהם סיפור חדש שהוא מארג

אינטרטקסטואלי עשיר ומורכב התואם לחלוטין את האירועים האקטואליים בזמנו ומגיב להם ומשקף את עמדותיו ביחס לחסידות ולהנהגתה

יומיים של נבירה אינטנסיבית בקובצי סיפורים חסידיים הניבו תגלית מפתיעה ומרגשת: שני סיפורי גזירה והצלה חסידיים שמהדהדים באופן מובהק ובמדויק את המתרחש ב"שלוש שבועות" מבחינת קווי העלילה, התימות והמוטיבים בו. כפי שנראה, עגנון נטל את מרכיבי העלילה והתימות של סיפורים אלו, הוסיף להם תימות רווחות בסיפורת העממית ובסיפורת החסידית ויצר מהם סיפור חדש שהוא מארג אינטרטקסטואלי עשיר ומורכב, סיפור התואם לחלוטין את האירועים האקטואליים בזמנו ומגיב להם ובה־בעת משקף את עמדותיו הן ביחס לחסידות ולהנהגתה והן ביחס להנהגה הפוליטית של היישוב באותה עת.

הסיפור הראשון שעמד לטענתי במובהק לנגד עיני עגנון בבואו לכתוב את "שלוש שבועות" הוא "מעשה נורא ברבי אדם בעל שם זי"ע", המצוטט בכמה אוספים של סיפורים חסידיים ומקורו הידוע לי נכלל ב"ספר ארץ החיים" שליקט חיים בן אלישע ליבערזאהן מטשרנוביל. הספר יצא לאור ב-1927 בהוצאת פשמישל בפולין וסיפוריו כתובים בכתב רש"י. מדובר בסיפור מעשה הצלה נסי שגרעינו העלילתי זהה כמעט לחלוטין לזה של "שלוש שבועות". הסיפור השני שלטענתי עמד בפני עגנון הוא "הבעטלער שמנע מהמלך לגזור גזירות", סיפור הצלה המיוחס לר' משה איסרליש ונכלל בספר מעשיות ושיחות צדיקים שיצא לאור בלמברג ב-1894. לפני שאעמוד על השינויים המהותיים שהכניס עגנון ב"שלוש שבועות" ביחס לשני הסיפורים החסידיים הללו אציג תקציר של שני הסיפורים.

מעשה נורא מר' אדם בעל שם זי"ע

בעיר המלוכה פראג החליט המלך להטיל גזירה על היהודים. באותו לילה הופיע אצלו ר' אדם בעל שם והפיל עליו "חזיון לילה". בחלומו ראה עצמו המלך נלחם במלך אחר, ניגף בפניו ומושם בשבי. ר' אדם מציע לשחררו מהשבי בתנאי שיסיר את הגזירה. המלך נענה ומשוחרר על־ידי ר' אדם משביו. בדרך חזרה למלכותו מציע לו ר' אדם להחליף את בגדי המלכות בבגדים פשוטים כדי שלא יעורר חשד.

כביטחון לכך שיקיים את הבטחתו מבקש ממנו ר' אדם לשים בקערית כסף את שערותיו וציפורניו הקצוצות שגדלו פרא בשבי.

כשמתעורר המלך מהחלום הוא תמה וכועס על ששריו והסובבים אותו אינם מודעים לכל הקורות אותו. הם מצידם משוכנעים כי הוא לא זז ממיטתו. כהוכחה לדבריו מציג המלך בפניהם את הטס עם שערותיו וצפרניו. לבסוף הוא נזכר בחכם היהודי שהצילו ומצווה להביאו לארמון, וזה מאשר את דברי המלך. לאחר זמן־מה מחליטים השרים להטיל שוב גזירות על היהודים ומאלצים באיומים את המלך לחדש את הגזירות. זה חושש לחייו ועומד לחתום על כתב הגזירה.

גרשם שוקן איור: ערן וולקובסקי

באותו רגע מופיע בפניהם ר' אדם למרות שהארמון סגור ומסוגר ומוקף שומרים. לשאלת השרים עונה ר' אדם כי הוא מבקש לשוחח עם המלך ביחידות ב"פרדס". השרים המבוהלים מאשרים את בקשתו והוא מוליך את המלך אל "גינת ביתן המלך", שם מפיל עליו ר' אדם חיזיון נוסף. המלך מוצא עצמו בעיר זרה מלאה יהודים שאת שפתה אינו מכיר. הוא מבקש אחר מקום ללון ודבר־מה לאכול אך איש אינו מבין את לשונו והוא נדחה בכל מקום בגסות ובבוז. לבסוף, עייף ורעב הוא מוצא אדם המוכן להאכילו בתנאי שיימול את בשר עורלתו. המלך מסרב בתוקף בתחילה אך בסוף, בגבור הרעב, הוא מתרצה. מתוך שלא לשמה בא לשמה, המלך שסירב בתחילה להתייחד מגלה טעם ועניין ביהדות, לבו דבק בה והוא נעשה למדן גדול. בגבור עליו יצרו וכדי שלא ישחית זרע לבטלה הוא מבקש להשתדך לבת ישראל. כיאות למלך משיאה אותו הקהילה לבתו של גביר עשיר ברוב פאר והדר. לזוג נולדו שלושה בנים והם סמוכים לשולחנו של אבי הכלה המפרנסם בנדיבות.

המלך אינו עובד לפרנסתו. הוא עוסק בלימוד ולעתים מטייל להנאתו לאורך הנהר. באחד מטיוליו ראה את ילדיו משחקים ליד הנהר. אחד מהם נפל למים וטבע, ראה אחיו וניסה להצילו וטבע אף הוא, ראה השלישי וניסה להצילם וטבע אף הוא, ראתה אמם וניסתה להצילם וטבעה אף היא. זעק המלך זעקה גדולה ומרה, נבהלו שריו ורצו אליו בבהלה. פקח זה את עיניו וראה כי הוא נמצא בגינת ביתן המלך עטור פאות וזקן כיהודי ומהול. לתמיהת שריו השיב כי צעק מרה משום

שאשתו ובניו טבעו בנהר. תמיהת שריו גדלה משום שאשתו, בנו היחיד ובתו נמצאים בארמון בריאים ושלמים.

החל המלך לספר להם את הקורות אותו במשך שבע השנים האחרונות. השרים תמהים על דבריו שכן לא חלפו אלא שעתיים מרגע שנכנס עם ר' אדם לגינת ביתן המלך. הם ממהרים לקרוא לר' אדם וזה מאשר באוזניהם את כוחו ועוצמתו. בהזדמנות זו הוא מזכיר להם כי אילו היה חפץ בכך היה משליכם לכל עבר, מפזר את עפרם ולא היה משאיר מהם שריד ופליט. הסיבה שאינו עושה כן, כלשונו, היא ש"רק אנחנו משבעים ועומדים לסבול עול הגלות ולא לדחוק את הקץ". וכאן הוא מזהיר מפני הטלת גזירות נוספות על יהודים. על המלך הוא מטיל שכחת המאורעות, למעט זיכרון חשיבות היהודים.

הסיפור מסתיים כלהלן: "וכשפרו כ"ז לפני ר' ישראל בעל שם טוב, אמר שהמעשה הראשונה שעשה ראב"ש ע"י החלום, גם הוא יכול לעשות. אולם מעשה שנייה שעשה בהקיץ יפלא גם בעיני הכוח הגדול שפעל לצמצם עניין ארוך כזה בזמן קצר בשתי שעות".

כשעגנון לוקח את הקיסר אל "גינת ביתן" הוא מעביר אותו אל ממד אחר, על־טבעי, מיסטי, שבו יכולים להתרחש מעשי הפלאים המתרחשים לו. כך גם בסיפור המיוחס לר' אדם, שלוקח את המלך תחילה לפרדס, שהוא ביטוי לתחום העולמות העליונים, הזירה האלוהית בה יש לצדיק דריסת רגל בהיותו מתווך בין העולמות העליונים לעולמות התחתונים, ואחר־כך אל "גינת ביתן המלך". בשני הסיפורים יש אם כן, ביציאה אל גינת ביתן/פרדס, משום משמעות סמלית של יציאה אל התחום המטאפיסי בו מתרחשים מעשים מיסטיים ועל־טבעיים

לפני שאעמוד על הדמיון והשוני בין סיפור זה לבין "שלוש שבועות" ועל הסיבות להם חשוב לציין את הדמיון המדהים בפרטי העלילה המרכזיים כמו גם בביטויים לשוניים: בשני הסיפורים מוטלת גזירה על

יהודים, בשניהם חוזר היהודי לחצרי המלך ללא התחשבות במשמר הארמון ומטיל על המלך חזיון לילה בו הוא ניגף בקרב, בשניהם הופך המלך לקבצן המחזר על הפתחים, ממיר את דתו ונימול, בשניהם הוא מתחתן עם אשה יהודייה הטובעת בנהר בעקבות בניה, בשניהם הוא מתעורר מחלומו ומוצא עצמו מהול, בשניהם נעשה שימוש בפרשנות התלמודית לשבועה המופיעה שלוש פעמים במגילת שיר השירים "השבועתי אתכם בנות ירושלים" התובעת מעם ישראל לא לעלות בחומה (או "כחומה"), לא למרוד באומות העולם ולא לדחוק את הקץ, בשניהם מראה היהודי את כוחו הפוטנציאלי נגד הגוי ושהוא נמנע מלעשות בו שימוש, בשניהם מתייחס הבעש"ט לסיפור ההצלה ומציין, בהסתייגות, כי אף אנו/אני יכולים לעשות כן, ובשני הסיפורים מתרחשת העלילה החזיונית במשך שעתיים במציאות, שבע שנים בחזיון שהטיל ר' אדם ושש עד שבע שנים בחזיון שהטיל הזקן, אליהו הנביא לטענתי, בסיפור של עגנון.

יתרה מכך, לשני הסיפורים משותף צירוף לשוני יחידאי במקרא, "גינת ביתן המלך", המופיע אך ורק במגילת אסתר, וכך מופיע בסיפורו של ר' אדם גם המספר המיתי "שבע", מספר המופיע פעמים רבות בסיפור המגילה. הגזירה שמטיל המן מתבצעת בתוך 12 חודש מיום הטלת הפור וכך גם בסיפור של עגנון, שבו מוקצבת ליהודים שנה אחת עד לגירוש הסופי. גם "סיפור הבעטלער שמנע גזירות" מרפרר ישירות לסיפור מגילת אסתר, שרוחה עומדת כאינטרטקסט בסיסי ביסוד שלושת הסיפורים, ששואבים כמובן גם ממקורות רבים נוספים.

השימוש בצירוף היחידאי "גינת ביתן המלך" המצוי בשני הסיפורים מחייב בחינה מעמיקה יותר, שכן משמעותו חורגת מעבר למימוש האינטרטקסטואלי המידי. עגנון שינה מעט צירוף זה ל"גינת ביתן הקיסר" אך אין בכך כל הבדל.

זאת ועוד, למושג "גינת" ולצירוף "גינת ביתן" יש משמעות החורגת מהמשמעות המקראית הדנוטטיבית. גינת" הוא ראשי תיבות של "גימטריה, נוטריקון, תמורה", שם כולל לשיטות ההתעלות אצל חסידי אשכנז בפעילותם המיסטית תוך חיפוש כוונות נסתרות במלות התפילה ובתורה. "גינת ביתן" במשמעות של אזור פעילות מיסטית או על-טבעית מופיעה גם באגדה הנמצאת ב"פרקי דרבי אליעזר", בה מצילים המלאך מיכאל ואליהו הנביא את עם ישראל מידי המן ו"גינת ביתן" היא זירת ההתרחשות הפלאית. בנוסף, "גינת ביתן" הוא גם

שמו של ספר קבלי שזהות מחברו מעורפלת והוא, על שני פירושויו, זיוף ככל הנראה ותרכובת של ספרים אחרים כפי שטוען אפרים גוטליב במאמרו על ספר זה.

נראה לי לפיכך כי המקור הכתוב שעמד לטענתי לפני עגנון, עם המשמעויות הסמליות שנלוו אליו (כמו גם למושג "פרדס"), הוא זה שהביא לשימוש שעשה עגנון בצירוף בלתי־שכיח זה. כשעגנון לוקח את הקיסר אל "גינת ביתן" הוא מעביר אותו אל ממד אחר, על־טבעי, מיסטי, שבו יכולים להתרחש מעשי הפלאים המתרחשים לו. כך גם בסיפור המיוחס לר' אדם, שלוקח את המלך תחילה לפרדס, שהוא ביטוי לתחום העולמות העליונים, הזירה האלוהית בה יש לצדיק דריסת רגל בהיותו מתווך בין העולמות העליונים לעולמות התחתונים, ואחר־כך אל "גינת ביתן המלך". בשני הסיפורים יש אם כן, ביציאה אל גינת ביתן/פרדס, משום משמעות סמלית של יציאה אל התחום המטאפיסי בו מתרחשים מעשים מיסטיים ועל־טבעיים. מעבר לדמיון המובהק בקווי העלילה בין שני הסיפורים, גם השימוש שעושה עגנון בביטוי זה עם משמעויותיו נותן חיזוק לדעתי כי מקור זה, בין היתר, עמד לנגד עיניו בבואו לכתוב את "שלוש שבועות".

המקור השני שעגנון הכיר לדעתי היטב ולטענתי עמד אף־הוא לנגד עיניו, משום שהוא כולל אלמנטים עלילתיים ותימות מרכזיות המופיעות ב"שלוש שבועות", הוא סיפור "הבעטלער שמנע מהמלך לגזור גזירות" שמופיע בספר מעשיות ושיחות צדיקים שיצא בלמברג ב-1894. סיפור זה נמסר על־ידי הצדיק ר' יהודה צבי מראזדוויל בעת סעודת מלווה מלכה ובא לדבר בשבח ר' משה איסרליש (הרמ"א). זה סיפור המרפרר ישירות לסיפור מגילת אסתר שכן הוא כולל גזירה על יהודים הנסמכת במפורש על סיפור המגילה והמלך גוזר הגזירה הוא נצר להמן הרשע, דבר שנמסר בסיפור במפורש.

הבעטלער שמנע מהמלך לגזור גזירות

שני מלכים שנלחמו זה בזה הסכימו לבדוק ייחוסו של מי גדול יותר. נמצא כי אחד מהם הוא נכדו של המן הרשע. ראה זאת המלך לו לקלון והחליט להטיל גזירת ממון על היהודים וציווה לתלות יהודי כלשהו בשם מרדכי. היהודים פותחים בתעניות ובאמירת תהלים ופונים לצדיקים שיעזרו להם. ר' משה איסרליש ממליץ להם לפנות לחייט עני, המתגלה כצדיק נסתר, וזה מבטיח להם ישועה. בהקיצו רואה

המלך לפניו עני מטולא שחדר לביתו. המלך זועם על שומריו שלא עמדו על משמרתם כיאות ורוצה להורגם. בין לבין מעיפו העני מאה פרסאות ומטילו לבית קברות כשהוא ערום, יחף ורעב, שם הוא מתחנן על נפשו באוזני בעטלער שגובהו עד לשמים המרחם עליו ונותן לו לאכול. הבעטלער אף מפנה אותו לעבודה כדי שיוכל להתקיים, וכך עובד המלך לפרנסתו כאחד האדם. בכל שנה ביקש המלך עבודה ברמה גבוהה יותר ההולמת את כישוריו, וכך לבסוף, לאחר חמש שנים, מוצע למלך לשאת לאשה מלכה אלמנה ולהעשות למלך, וזאת בתנאי שייתן כתב התחייבות לבעטלער שלא יטיל גזירות על יהודים.

המלך מתחייב לכך וזוכה בכהונה. באחד מטיוליו על שפת הים הוא מבחין באשתו טובעת בים בעודה מנסה להציל את בנה הטובע אף־הוא. המלך זועק מרה ומטיל עצמו למצולות הים, שם הוא נופל לעיר שבעבר מלך בה. הוא נכנס לארמונו משכבר הימים ושם הוא רואה את העני ובידו כתב החתימה לביטול הגזירה. לשאלתו מדוע ייסר אותו במשך כמה שנים עונה העני בהצביעו על מורה השעות: "וראו שכל הנ"ל לא היה רק חמישה עשר מנוטין, כי היה מגביה אותו למעלה מהזמן ודל ונבטל הגזירה".

המשך בגיליון הבא

הצג עוד

מערכת | הנהלה | מדיניות פרטיות | תנאי שימוש | צרו קשר | רכשו מינוי | ביטול מינוי דיגיטלי | שאלות ותשובות | פרסמו אצלנו

חדשות, ידיעות מהארץ והעולם - הידיעות והחדשות בעיתון הארץ. סקופים, מאמרים, פרשנויות ותחקירי עומק באתר האיכותי בישראל

© כל הזכויות שמורות להוצאת עיתון הארץ בע"מ